

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

128:3. 2008

För krig och kärlek

Kollektiv anknytning och kärlek som (des)integrerande faktorer i Finland under andra världskriget*

Av Ville Kivimäki och Tuomas Tepora

Inom det som kallas *new military history* har de rent militära och heroiska historieberättelserna ersatts med historier om stympningar, trauma, kaos, folkmord och förtryck.¹ Att studera krig endast som ett uttryck för repressiv makt, manipulering och indoktrinering innebär dock att man missar några av de mest kontroversiella komponenterna i krig: passion, självvald uppoffring och känslan av upprymdhet i en stridssituation. Bruket av drakoniska repressiva tekniker har varit nödvändigt för att förmå människor att slåss och utstå lidande och att få dem att begå brutala handlingar.² Likväl skall exempelvis krigsglorifieringen inom litteratur och propaganda inte enbart betraktas som en form av manipulation genom vilken makthavare tvingat vanliga människor att offra sig för ändamål som enbart gagnat eliten.³ Romantiska och rentav

* Denna text har översatts från engelska av Jonas Nordin. Citat från finska originalkällor har översatts till svenska av Anders Ahlbäck.

1. För en översikt över detta fält, se Joanna Bourke, "New military history", i Matthew Hughes & William J. Philpott (red.) *Palgrave advances in modern military history*, Basingstoke 2006.

2. För en utförlig studie av militären som disciplinerande makt, se exv. Ulrich Bröckling, *Disziplin: Soziologie und Geschichte militärischer Gehorsamsproduktion*, München 1997.

3. Juha Siltala, "Sodan psykohistoriaa", i Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (red.) *Ihminen sodassa: suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*, Helsingfors & Jyväskylä 2006, s. 45.

Fil. mag. Ville Kivimäki, f. 1976, är doktorand i historia vid Åbo Akademi och deltar i två forskningsprojekt finansierade av Finlands Akademi. Hans avhandlingsprojekt handlar om traumatiska krigsupplevelser och finsk maskulinitet under och efter andra världskriget. Kivimäki har haft forskningsvistelser vid universitetet i Tübingen 2005 och vid Yale University 2007–2008. Han har publicerat studier på finska om bl.a. vapenvägran, militärpsykologi och sexuellt våld i krig.

Adress: Historieämnet vid Åbo Akademi, Fabriksgratan 2, 20500 Åbo, Finland

E-mail: ville.kivimaki@abo.fi

Fil. mag. Tuomas Tepora, f. 1978, är doktorand i historia vid Helsingfors universitet. Hans avhandlingsprojekt handlar om offersymboler och finsk flaggkultur från inbördeskriget till andra världskrigets slut. Bland hans publikationer märks "Redirecting violence: the Finnish flag as a sacrificial symbol, 1917–1945", *Studies in ethnicity and nationalism* 2007:3. På finska har han publicerat flera artiklar om finsk flaggkultur, barns krigserfarenheter och krigsskildringar i pojkböcker.

Adress: Historiska institutionen, PB 4, 00014 Helsingfors universitet, Finland

E-mail: tuomas.tepora@helsinki.fi

högstämnda krigsskildringar har kunnat vara uttryck för verkliga känslor och längtan efter tröst.⁴ Många gånger har de tjänat syftet att dölja krigets verklighet och fabricera en mer hanterbar bild; samtidigt har de också kunnat stamma ur erfarenheter som skapat en ärligt känd upplevelse av meningsfullhet. För många har kriget på ett stötande vis kunnat svara mot positiva begär, såsom behovet av att bli älskad eller att få uppleva en mening med det egna livet. Kärlek mer än hat har fått folk att kriga.⁵

I den följande framställningen undersöker vi positiva känslor i krig – personligt och kollektivt engagemang, altruism och känslan av förverkligande – snarare än de negativa – rädsla, hat och aggression. Avsikten är ingalunda att förneka krigets förödande och våldsamma natur, utan att förstå den centrala, ofta förvridna roll som kärlek spelat både för att motivera människor till denna våldsamhet och för att få dem att uthärda den. Brittiska militärpsykologer upptäckte under andra världskriget att den så kallade hatträningen, som skulle få manliga medborgare att döda, var både ineffektiv och skadlig medan en positiv motiveringsgrund – försvaret av familjen och det egna landet – visade sig långt mer verkningsfull.⁶

Militärsociologins intresse för soldaternas emotionella relationer har huvudsakligen kretsat kring deras så kallade primärgrupp.⁷ Utvecklandet av primärgruppen som analytisk kategori var en respons på de teorier om stridsmoral som hade betonat militär disciplin, internaliserad patriotism och dikotomier som nationell pånyttfödelse eller förintelse. Tillsammans med framsteg inom militärpsykologin bidrog detta till förståelsen av mentala nedbrytningsprocesser i krig, inte som brist på moralisk resning utan som en följd av olika faktorer i omgivningen.⁸ Många av dessa undersökningar har syftat till att skaffa fram kunskap som kan tillämpas i framtida militära konflikter, och forskningsuppgiftens praktiska slutmål har varit att skapa stridsmoral genom olika typer av organisatoriska lösningar och didaktiska

4. Jfr Jay Winter, *Sites of memory, sites of mourning: the Great War in European cultural history*, Cambridge 1995, s. 221f.

5. Joanna Bourke, *An intimate history of killing: face-to-face killing in twentieth-century warfare*, London 1999, s. 141–148, 168–170.

6. Ben Shephard, *A war of nerves: soldiers and psychiatrists 1914–1994*, London 2002, s. 232–233; Bourke 1999, s. 152–155.

7. För två pionjärstudier om primärgrupper, se S. L. A. Marshall, *Men against fire: the problem of battle command in future war*, New York 1947; Edward Shils & Morris Janowitz, "Cohesion and disintegration in the Wehrmacht in World War II", *Public opinion quarterly* 12:2, 1948, s. 280–315.

8. Simon Wessely, "Twentieth-century theories on combat motivation and breakdown", *Journal of contemporary history* 41:2, 2006, s. 273–278.

tekniker.⁹ Men om man intresserar sig för krigets vidare sociala och kulturella implikationer visar sig primärgruppsteorin ändå vara otillräcklig. De känslomässiga relationerna har varit långt mer komplexa och sträckt sig utöver rena kamratband och de har haft en djupgående påverkan såväl på soldaternas uppförande som på samhället i stort efter kriget.

För att analysera de ovan nämnda känslorna kommer vi att studera tre sidor av krigserfarenhet som alla hänger samman: känslomässiga band mellan soldater, relationer mellan män och kvinnor i krigstid samt kollektiva och nationella bindningar som grund för uppoffring och motivation. Inledningsvis kommer vårt fokus att ligga på frontsoldaterna, men i de senare avsnitten riktas uppmärksamheten mot hemmafronten. Avslutningsvis kommer vi att diskutera de emotionella bindningarnas tvetydighet och ömtålighet i krigstid och vad de har för verkan efter kriget. Artikeln är i första hand tänkt att ge en metodologisk öppning för att öka förståelsen av känslomässiga relationer i krigstid. Med erfarenheterna från andra världskrigets Finland vill vi illustrera och sammanföra skiftande teoretiska synpunkter hämtade från nationalismforskning och genusstudier liksom från psykoanalytiskt inriktade studier och den växande historieskrivningen om känslor.

De empiriska exemplen är hämtade från tidigare finländsk forskning och från primärkällor i våra egna undersökningar. De senare inbegriper Finska litteratursällskapets omfattande samling av krigshågkomster,¹⁰ krigstida brev, romaner, dagstidningar, offentliga tal samt patientjournaler från militärens psykiatriska kliniker. Inslaget av krigsnostalgi i de hågkomster som samlats in flera decennier efter kriget kunde helt visst förtjäna en fördjupad diskussion, men de positiva och meningsskapande krigserfarenheterna kan trots allt inte bortförklaras som enbart efterhandskonstruktioner. Alla de ”upphöjda” inslagen från hågkomsterna – glorifieringen av vapenbrödraskapet, idealiseringen av kvinnor, känslor av patriotisk uppoffring – återfinns också i de krigstida källorna, om än i något annorlunda formuleringar och tonfall.

9. Se t.ex. Martin van Creveld, *Fighting power: German and U.S. army performance, 1939–1945*, Westport, CT, 1982.

10. I första hand har vi använt samlingen *Korsuperinteen kilpakeräys* (ung. ”Insamling av *Korsu*-traditioner”) från 1973, som består av ca 12 000 sidor krigserinringar från främst frontsoldater. Det finska ordet *korsu* är svåröversatt. Det var både skyddsrum och bostad för soldaterna och bestod vanligen av ett slags nedgrävd timmerkoja i närheten av skyttegravarna.

"Den äktaste och verkligaste kärleken": vapenbrödraskapet

Som Knut Pipping har visat i sin klassiska studie av ett finskt frontkompani var nära kamratrelationer viktiga för stridsmoralen också i Finland. Kompaniet var den grundläggande enhet som soldaten identifierade sig med. Denna delades i sin tur upp i mindre grupper med olika funktioner. Den minsta av dem var det så kallade *back-* eller *koklaget*. Det bestod av två till fyra soldater och delades mestadels in av soldaterna själva. För somliga var detta endast en praktisk indelning medan det för andra utvecklades till en djupgående relation av ömsesidigt omhändertagande, broderligt delande och osjälvisk uppoffring.¹¹ I de små enheterna intog soldaterna familjeroller: fältväblarna och kaptenerna var kompaniets mödrar och fäder, de meniga var bröder. I skapandet av relationer tenderade de militära organisationerna att ta familjemönster som förebild. Många upplevde denna brödrfamilj som den känslomässigt mest givande förbindelse de upplevt i livet. En veteran skrev 30 år efter kriget: "Det känns egentligen sorglustigt att jag under mitt liv inte upplevt den äktaste och verkligaste kärleken någon annanstans än i korsun."¹²

Det som skilde denna relation från familjen var dock våldets centrala betydelse för gruppssammanhållningen: soldaternas primärgrupp var en enhet avsedd att döda och dödas tillsammans, och den ömsesidiga anknytningen tjänade detta syfte. Omhändertagande och ömhet samsades med det alltid närvarande våldet, riktat både mot fienden och mot utomstående på den egna sidan. Till skillnad från familjerelationer konstituerades soldaternas primärgrupper av delad fara och delad våldsamhet. Dödandet tycks ha varit ett tabu som band samman dem som genomgått elddopet – det var ett ämne som inte dryftades med civilister eller de bakre linjernas låtsassoldater.¹³ Jämfört med själva dödandet var den delade erfarenheten av dödlig fara enklare att omforma till kollektiva symboler och diskurser; finländska frontsoldater bildade en gemenskap baserad på uppoffring och lidande. Den kristna grundvalen för denna martyrgemenskap – särskilt i kontrast mot de "ateistiska bolsjevikerna" – är mycket tydlig i berättelserna om julfirande vid fronten:

11. Knut Pipping, *Kompaniet som samhälle: iakttagelser i ett finskt frontförband 1941–1944*, Acta Academiae Aboensis, Humaniora XVI.1, Åbo 1947, s. 13–16, 128, 169f.

12. Korsuperinteen kilpakeräys 1973 (Kk 1973), Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kansanrunousarkisto/Finska litteratursällskapets folkminnesarkiv (SKS KRA), Helsingfors, E.K., vol. 4, s. 2.

13. Ville Kivimäki, "Sotilaan työ, siviilin taakka: 'vihollisen tuhoamisen' dynamiikasta, kokemuksesta ja muistosta", i Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (red.) *Ihminen sodassa: suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*, Helsingfors & Jyväskylä 2006, s. 191–208.

Då kände vi i korsun att vi befriats. Alla de stupade hjältarna från åren som gått hade anlänt, de modiga såväl som de feqa, och satt nu där på britsarna i korsuns halvmörker, inte ens han som avrättats för sin galenskap saknades. Den julen kändes det som om den älskades hand smekte kinden, från ögonvrån och neråt, och rörde vid handryggen, och som om änglarna dansade ringlekar kring den rödglödgade kaminen. Där somnade vi sedan in den julnatten, på brädbritsarna. Vissa gick ut till sin vakttur i det mörka maskingevärnsnästet, grep där om vapnets kyliga kolv och insåg där de stod att jularna aldrig tar slut i det finska folkets hjärta.¹⁴

En annan soldat berättar om hur de finska soldaterna sjöng julhymner i vinternatten vid fronten och hur detta mäktiga ljud rullade över till den sovjetiska sidan: "Den andra sången blir: –Vår Gud är oss en väldig borg... Hälarerna går instinktivt ihop, lemmarna rätar på sig. Som om en stark ström gick genom kroppen, fram till hjärnan, och klarade tankarna som blev fria och lugna."¹⁵ Julen knöt samman mannarna med den finska nationens symboliska väv och det simultana firandet av julnatten över hela landet skapade en "föreställd gemenskap" i Benedict Andersons mening.¹⁶

Såsom dessa exempel visar kan anknytningen mellan soldater inte reduceras till enbart faktiska personliga kamratrelationer. De känslomässiga förbindelserna beskriver även en mer föreställd och allmän nivå av kamratskap. Såsom Thomas Kühne visat kan primärgruppsteorin inte förklara det tyska *Wehrmachts* häpnadsväckande förmåga att undgå total upplösning under det andra världskrigets allra sista månader. Trots den tyska militärens strävan att upprätthålla kontinuitet och lokal förankring bland mannarna inom enskilda divisioner och regementen så upplöstes primärgrupperna ideligen på grund av stegrande förluster och ständiga omgrupperingar. Därför var det internaliseringen av det idealiserade militära kamratskapet som möjliggjorde för soldaterna att om och om igen på kort tid knyta nya täta band i stället för att nedbrytas av förlusten av tidigare *Kameraden*. Mot slutet innefattade kamratskapsideologin hela den manliga befolkningen i ett enda kollektiv, en *Volksgemeinschaft*.¹⁷

14. Kk 1973, SKS KRA, A.H., vol. 2, s. 28.

15. Kk 1973, SKS KRA, M.S., vol. 9, s. 21.

16. Benedict Anderson, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, Revised edition, London & New York 1991. (Sv. övers: *Den föreställda gemenskapen: reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Göteborg 1992.)

17. Thomas Kühne, *Kameradschaft: die Soldaten des nationalsozialistischen Krieges und das 20. Jahrhundert*, Göttingen 2006, s. 167, 200–205.

När det gällde medborgarfostran och martialisk maskulinitet under 1920- och 1930-talet var det mer en fråga om grad- än om artskillnad mellan Europas demokratier och totalitära regimer.¹⁸ Horisontella gemenskaper medborgare emellan utgjorde basen för de nationalistiska ideologierna.¹⁹ I olika barn- och ungdomsorganisationer, ofta av paramilitär karaktär, lärdes pojkar och flickor från unga år att knyta starka band till andra jämnåriga. Ungdomskulten var visserligen starkast i Tyskland²⁰ och andra totalitära regimer där familjebanden underordnades den horisontella gemenskapen mellan ”bröder” och ”syster”, men barnen inordnades gärna i nätverk av olika ungdomsorganisationer även i de borgerliga demokratierna. För Finlands del har Seija-Leena Nevala-Nurmi träffande kallat gruppen av frivilliga försvarsorganisationer för en ”försvarsfamilj” inom vilken individens mognad från barndom till ungdom och från ungdom till vuxenvärld beledsagades av en horisontell gemenskap av föreställda bröder och syster.²¹ I skolan och senare i militär-tjänsten formades hela ålderskohorter av män kring idéer om kamratskap, uppoffring och självbehärskning.²² I soldaternas kamratskap åskådliggjordes idén om den nationella gemenskapens horisontalitet tydligare än i någon annan mänsklig relation. Ett sådant vapenbrödraskap kan ses som urtypen av manliga anknytningar i det förkrigstida finska samhället – och senare även under kriget.

Det föreställda kamratskapet hjälper till att förklara en märklig entusiasm som förekommer exempelvis i beskrivningar av riktigt farliga attacker med hög dödlighet vilka definitivt inte bidrog till primärgruppens överlevnad. I sin populära dokumentärroman om vinterkriget har frontofficeren Erkki Palolampi givit en upprymd skildring av ett sådant uppoffrande kamratskap i strid:

Det är dödens rike, där det blott finns en eldande känsla och ett begrepp: vapenbrödraskap, gemensamma lidanden. [...] Någon gång kan man få se

18. För en jämförelse av de stora likheterna mellan fascistisk, socialistisk och borgerlig manlighet, se George L. Mosse, *The image of man: the creation of modern masculinity*, New York & Oxford 1996.

19. Anderson 1991, s. 7, 141–145.

20. För en god översikt, se Jürgen Reulecke, *Ich möchte einer werden so wie die...! Männerbünde im 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main & New York 2001.

21. I den ideala ”försvarsfamiljen” under 1920- och 1930-talet skulle fadern ha varit med i civiltjänst, modern i lottakåren och pojkar och flickor i deras respektive barn- och ungdomsorganisationer; Seija-Leena Nevala-Nurmi, ”Girls and boys in the Finnish voluntary defence movement”, *Ennen & nyt* 3–4/2006, <http://www.ennenjanyt.net/2006_3/nevala.html>, 25/9 2007.

22. Anders Ahlbäck, *Den beväpnade manligheten: kön och nationalism i det mellankrigstida Finlands värnpliktsarmé, 1919–1939*, Åbo 2006, s. 12–17, 168–174.

dem [vapenbröderna] samtidigt dö en förskräcklig död, men i vapenbröd-raskapets namn får man inte uppehålla sig vid att tänka på de stupade, inte ägna en minut åt deras minne, inte ge sig kval och sorg i våld, ty de stupade kamraternas namn, de offer som de in i döden kämpande soldaterna bringat förplikta till fortsättande av de bortgångnas värv på samma blodiga offerplats.²³

Ur arméns synvinkel var alltför personliga och särskilt osedliga relationer mellan soldater farliga. En finsk militärpsykiatriker har förmedlat berättelsen om en soldat som hade blivit förälskad i sin kamrat. När hans älskade stupade blev soldaten så chockad och deprimerad att han inte kunde fortsätta strida.²⁴ En nära relation till en kamrat kunde vara ett starkt kitt som fogade samman primärgruppen, men det gjorde också soldaten sårbar – han kunde paralyseras av sorg eller förlora hopp och mening i det fall kamraten stupade. För att gardera sig mot sådana personliga beroenden behövde den manliga affektionen projiceras mot abstrakta storheter som kollektivt kamratskap och bort från personliga vänner eller älskare.²⁵ Detta kan vara ett skäl till varför armén uppfattade homosexualitet som ett så starkt hot mot kamratskapet att det liknade fanflykt.²⁶

Genom att utsätta sig för risker i undsättandet av en sårad kamrat eller än mer i våldsamma attacker vinnlade sig soldaterna inte enbart om den fysiska stridskamratens överlevnad. De förverkligade samtidigt kamratskapsidealet och räddade därmed någonting större än sitt eget eller kamratens liv. Under kaotiska och hopplösa förhållanden hölls fronten samman av detta abstrakta men samtidigt påtagliga ideal om vapenbröd-raskap.²⁷ Det formades genom erfarenheten av förlust och våld. Thomas Kühne har påpekat att kamratskapet var på samma gång den trygga punkten i krigets utsägliga fasor och

23. Erkki Palolampi, *Kollaafrenten håller*, översatt från finskan av B. G. Geijer, Stockholm 1941 (Det finska originalet, *Kollaa kestää*, utgavs 1940), s. 254f.

24. Lauri Saarnio, "Sotaneurooseista", *Duodecim* 56, 1940, s. 239.

25. George L. Mosse, *Nationalism and sexuality: respectability and abnormal sexuality in modern Europe*, New York 1997 [1985], s. 80–88.

26. Även om armén som institution tog klar ställning mot homosexualitet kunde man i frontgemenskapen ibland vara överraskande tolerant mot homosexuella soldater – detta var väldigt situationsbetingat; se Kati Mustola, "Homoseksuaalisuus ja sota: kahden veteraanin tarinat", i Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (red.) *Ihminen sodassa: suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*, Helsingfors & Jyväskylä 2006, s. 171–189.

27. Jfr exv. vinterkrigets slutfas, då det finska militära ledarskapet hade förlorat kontakten med verkligheten vid fronten; Lasse Laaksonen, *Todellisuus ja harhat: Kannaksen taistelut ja suomalaisten joukkojen tila talvisodan lopussa 1940*, Helsingfors 1999, s. 330–337, 343.

själva förutsättningen för fortsatt våld och lidande. Slutligen och plötsligt kunde förutsättningarna totalt omkastas: kamraternas sammanhållning var inte längre ett villkor för stridsmoralen utan striden själv – uppoffringen och våldet – blev i stället förutsättningen för den sociala samvaron mellan soldaterna.²⁸

Men stred soldaterna enbart för sina vapenbröder eller för att uppfylla kamratskapsidealet? Tidigare jämförande studier av stridsmoralen bland finländska soldater under sommaren 1944 har antytt att vikten av kamratskapet var som högst bland de yngsta rekryterna medan den tenderade att avta bland äldre reservister.²⁹ Unga pojkar, ofta osäkra i sin maskulina identitet, var mer benägna att söka ömsesidig homosocial bekräftelse bland andra soldater. Äldre, gifta soldater, däremot, fann oftare motivation i skyddet av hem och familj.

*"Mor, hustru, fästmo, eller en kvinna överhuvudtaget":
man-kvinna-relationer i krig*

Enligt Freuds uppfattning om masspsykologi exkluderar en parrelation grupp-anknytning. Enskilda begär och förhållanden utgör strukturella hot mot gruppssammanhanget och de måste därför vändas till att främja gruppen och nationen.³⁰ Även om frontsoldaterna under flera månader sällan såg några kvinnor övervakades deras handlingar ständigt av ett imaginärt kvinnoöga – kvinnor var den formativa Andra i skapandet av soldaternas manliga identitet³¹ och nyheter hemifrån kunde ge en avgörande skjuts eller knäck på deras moral. Soldaternas anknytning till kvinnor hade en åtminstone tvädelad påverkan på deras stridsmoral, och dessa relationer var beroende av exempelvis soldaternas ålder och civilstånd. De yngsta rekryterna kunde vara så unga som 18 år. För dem var relationerna till mödrarna fortfarande mycket viktiga och de hade sällan några fruar eller flickvänner, knappt ens några sexuella erfarenheter. Äldre reservister kunde vara i 40-årsåldern och var naturligtvis i en annan belägenhet.

Likt kamratskapet hade även relationerna till kvinnor såväl en personlig och konkret som en allmän och föreställd dimension. Båda aspekterna synlig-

28. Kühne 2006, s. 147–149, 157–165, 169–171, 198.

29. U. E. Moisala & Pertti Alanen, *Kun hyökkääjän tie suljettiin: Neuvostoliiton suurhyökkäys kesällä 1944 Karjalan kannaksella veteraanitutkimuksen ja neuvostolähteiden valossa*, Sotatieteen laitoksen julkaisuja XXVI, Helsingfors 1988, s. 249–251.

30. Sigmund Freud, *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, Leipzig 1921; Siltala 2006, s. 53f.

31. Jfr Joshua S. Goldstein, *War and gender: how gender shapes the war system and vice versa*, Cambridge & New York 2004, s. 251.

gjordes till exempel i brevkorrespondensen mellan soldater och kvinnor hemmavid, något som hade avgörande betydelse för motivationen inom hela armén.³² Vid sidan av släktingar, flickvänner och fruar var soldaterna ivriga att finna anonyma kvinnliga brevvänner. Sådan korrespondens kunde utvecklas till nära förbindelser, men den kunde också ha funktionen att uttrycka krigstidens könade gruppintressen på ett abstrakt plan. Ibland läste soldater högt för sina kamrater ur korrespondensen med kvinnliga brevvänner och på det sättet blev dessa kvinnor hela gruppens gemensamma "ängelägenhet".³³

Unga soldater vacklade mellan önskan att återvända till moderns ömhet och beskydd och ett pockande sexuellt begär riktat mot drömlika och onåbara kvinnofigurer. Den fulla manligheten var ännu något som skulle uppnås och erfaras, och kvinnor var något som skulle erövrats för att demonstrera manlig status inför andra soldater. En grupp soldater kunde använda verkliga och påhittade kvinnofigurer och tala om sexuella erfarenheter eller om kvinnor i allmänhet för att stärka den homosociala gruppsammanhållningen.³⁴

En alldeles ung kadettfänrik [...] skröt med att han fått samma natt som striden vid Tyrjä började och vi låg beredda till anfall: – och vi låg där på stigen och kapten red rakt över oss. – När man nu berättar det låter det inte så märkvärdigt, men då hade det en strålgans omkring sig. Där fanns liksom andan i *Atenarnes sång*.³⁵ En som just skall gå ut i anfall för fäderneslandet får där i sista ögonblicket. Vi lyssnade tysta på det stolta skrytet, men mest tänkte vi på hur den där historien kunde fortsättas.³⁶

I krigets könade fantasier delade uttalat sexualiserade och enkla kvinnor plats med änglalika idealgestalter. Exempellösa uppoffringar krävde ett högt syfte och kvinnor blev bärare av denna höghet. I frontlivets skitighet tillskrevs de trogna och moraliskt upphöjda hemmavarande kvinnorna allt det som var

32. Det fanns nästan inget som frustrerade soldaterna lika mycket som problem med postleveranserna; Sampo Ahto, *Talvisodan henki: mielialoja Suomessa talvella 1939–1940*, Borgå & Helsingfors 1989, s. 196–197.

33. Om brevskrivande under krig, se Sonja Hagelstam, "Käraste soldat! Om krigstida brev som källmaterial", *Budkavlen* 2000, s. 66–84; Pipping 1947, s. 150.

34. Pipping 1947, s. 148–152; Ville Kivimäki, "Ryvetetty enkeli: suomalaisotilaiden neuvostoliittolaisiin naissoitilaisiin kohdistama seksuaalinen väkivalta ja sodan sukupuolittunut mielenmaisema", *Naistutkimus – Kvinnoforskning* 19:3, 2007, s. 19–33.

35. *Ateenalaisten laulu / Atenarnes sång* var en populär patriotisk hymn om unga krigare som offrade sig själva för fäderneslandet. Den svenska originaltexten författades av Viktor Rydberg och tonsattes av Jean Sibelius 1899.

36. Kk 1973, SKS KRA, O.N., vol. 6, s. 18.

gott och värdigt i livet. De blev därmed bärare av mening i soldaternas tillvaro och upphöjdes över sina personliga egenskaper för att i stället framstå som emotionellt laddade oskuldssymboler. Dessa eteriska kvinnliga objekt, som skyddades av de manliga soldaterna, personifierades ofta av mödrar och sjuksystrar:³⁷

Den sjätte synen: en pojke på vakt i främsta linjen. Där framme fienden, bakom honom det dyra hemmet. Där i nattens stillhet ligger hon vaken och ber för sin son – Mor. [...] Den nionde synen: sonen som tackar. Tackar för mors kärlek, omsorg och ansträngningar, för nätter av vaka, råd och böner. Jag tackar mor för allt. Jag tackar den nådige Herren – för Mor.³⁸

Genom inträdet i militärtjänsten och kriget var det många unga män som lämnade sina barndomshem och mödrarnas omvårdnad för första gången. Med denna *rite de passage* förväntades de lämna barndomen och gå in i mannaåldern.³⁹ De unga männen behövde ledning och utbildning för att kunna genomföra detta på ett korrekt sätt. Krigstidens äventyrsböcker för pojkar beskrev minderåriga gossar som inte bara skötte sina sysslor hemmavid utan även identifierade sig med sina fäder och andra frontsoldater. I denna genre var kvinnorna i stort sett frånvarande, men i ett par av böckerna blev mödrarna intressant nog viktiga gestalter. Genom krigsdeltagandet rycktes pojkarna från sina hem och mödrar för att i stället placeras i fädernas – eller fäderneslandets – vård. Samtidigt etablerades en helt ny relation mellan mor och son, en relation som var både självständig och krävande. De krav som fäderneslandet ställde lärde pojkarna vikten av uppoffringar, men minnet av familjen, som identifierades med modern, gav upphov till en känslomässig konflikt och fick uppoffringarna i nationens namn att verka mindre viktiga.⁴⁰

Om soldaten förväntades offra sitt liv behövde det ha en verklig mening. Som Ilona Kempainen visat var idealet i krigstidens Finland en heroisk yngling som gav sitt liv för modern och för fäderneslandet. Det var ett rent, osjälviskt offer utan störande associationer till föräldralösa barn eller änkor

37. Jfr Klaus Theweleit, *Männerphantasien*, 1: *Frauen, Fluten, Körper, Geschichte*, Basel & Frankfurt am Main 1977/1985, s. 121–176; Goldstein 2004, s. 306–316; Kivimäki 2007, s. 22–24.

38. Kk 1973, SKS KRA, Y.K., vol. 3, s. 16 (cit. från ett brev daterat på mors dag, 14/5 1944).

39. Ute Frevert, *Die kasernierte Nation: Militärdienst und Zivilgesellschaft in Deutschland*, München 2001, s. 228–232; Anders Ahlbäck, "Där pojkar blir män: manlighetskonstruktion i finländska tidskrifter för värnpliktiga 1890–1940", *Historisk tidskrift för Finland* 89:2, 2004, s. 135–165.

40. Tuomas Tepora, "Poikien sota: toisen maailmansodan aikaiset poikien sotakirjat siirtymän kuvauksena", *Historiallinen aikakauskirja* 105:3, 2007a, s. 287–301.

i behov av (finansieellt) stöd. Detta var alltså *idealet*. Med krigets fortgång och soldaternas tilltagande utmattning hade särskilt de äldre, gifta reservisterna allt svårare att acceptera och identifiera sig med denna abstrakta moder–relation – den kunde rentav visa sig kontraproduktiv i sin verklighetsfrämmande idealism.⁴¹ Icke desto mindre förväntades kvinnor ge en sista tröst i dödens stund och återförsäkra den anknytning som hade skänkt mening åt soldatens liv och död. En militärläkare återgav soldaternas sista stunder på ett fältsjukhus:

Där håller en sjuksköterska handen på en patient som inte ser ut att klara sig. Morfinet hjälper mot smärtan, men tanken förblir klar. Den sårade berättar om sitt hem, sina närmaste, ber att man ska skicka hälsningar. Sköterskan har det svårt, tårarna är inte långt borta. Hon lovar göra allt som patienten ber om. Medvetandet glider iväg, men handens grepp är fast. Det finns något att hålla i, för att hålla fast vid detta livet. Sköterskan är mor, hustru, fästmö, eller en kvinna överhuvudtaget. Smärtan är borta, den tacksamma blicken försöker nå sköterskan. Medvetandet fördunklas, patienten går snart vidare till nya nejder.⁴²

Kvinnornas uppgift var att skicka iväg männen (eller pojkarna) till kriget och sedan välkomna dem tillbaka – döda eller levande. De finska evakueringscentralerna för stupade sysselsatte främst kvinnor, vars uppgift det var att rengöra och förbereda kropparna innan de sändes tillbaka till familjerna.⁴³ I denna dramatiska miljö var männen krigets aktörer, men kvinnorna var de som gav mening åt deras roller genom att stödja och uppmuntra, genom att vara beundrande åskådare och genom att förbereda scenen för tapperhet och uppoffringar.⁴⁴ ”Martta”, som var 17 år gammal vintern 1943–1944, minns hur flickorna och de yngre gymnasieeleverna ordnade en fest för de 18-åriga pojkar, som stod i begrepp att sändas iväg till armén och kriget. Festen blev en uppsluppen tillställning där de pojkar som skulle inträda i soldaternas mannakrets behängdes med tapperhetsmedaljer av flaskkapsylor. Många av dessa ynglingar återvände i träkistor påföljande sommar. Marttas berättelse om den vän, med vilken hon planerat sin framtid, fångar såväl hennes djupa sorg som uppoffringarnas bekönade mentala landskap:

41. Ilona Kemppainen, *Isänmaan uhrin: sankarikuolema Suomessa toisen maailmansodan aikana*, Bibliotheca Historica 102, Helsingfors 2006, s. 234–243, 255.

42. Kk 1973, SKS KRA, E.P., vol. 8, s. 58.

43. Kemppainen 2006, s. 68.

44. Goldstein 2004, s. 306–309.

Ni drog ut, lyceets pojkar, – Veikko, du var inte från den skolan, du kom längre ifrån. Du gick också, och kom tillbaka med blommor lagda i dina händer. Någon lotta vid fronten hade väl lagt dit dem.⁴⁵

Kvinnornas betydelse för att uppmuntra till fortsatt kamp var inte begränsad till unga män. Även äldre, gifta veteraner betraktade rollen som soldat-beskyddare som en integrerad del av deras identitet som män och makar. I en krigstida hågkomst funderade en maskingevärsskytt efter en häftig strid: ”Fan också, om nu Liisa också varit här och sett vad jag gjort.”⁴⁶ Såsom detta citat visar var man–kvinna-relationerna här mer personliga än bland de yngre rekryterna. De gifta soldaterna hade mer konkreta åtaganden och anknytningar att tänka på och i frontlivet tenderade de att vara mer pragmatiska då de vägde nödvändiga uppoffringar mot potentiella risker eller vinster.

Under senhösten 1941, då den finska armén avancerade österut samtidigt som förlustsiffrorna steg och krigsmakten förvandlades från en försvarare av hemlandet till en ockupant, började många reservister att begrunda det meningsfulla i sina uppoffringar. Protester började höras mot vidare framryckning och till slut gick ett helt infanteriregemente ut i full strejk. De strejkande styrktes av brev från fruarna, och regementets soldater – huvudsakligen från Helsingfors’ arbetardistrikt – utnyttjade kamratsolidariteten som ett medel i kampen.⁴⁷ Detta exempel illustrerar hur både familjeband och stark kamratskap händelsevis kunde vändas mot militären. En liknande dynamik kan studeras i statistiken över deserteringar och psykiska skador. Under 1941 års offensiv var medelåldern på dem som deserterade eller bröt ihop mentalt avsevärt mycket högre än i försvarsstriderna under 1944, vilket logiskt sett borde implicera att defensiv krigföring uppfattades som mer meningsfull bland de äldre och gifta soldaterna.⁴⁸ Men trots den lägre genomsnittsåldern 1944 jämfört med 1941 och med stöd i den Freud-tes som framfördes i inledningen av denna uppsats så tycks de unga rekryternas andel bland desertörer och psykiatriska patienter aldrig ha varit lika stor som deras

45. *Satasärmäinen nainen* (”Den mångfacetterade kvinnan”), samling 1991, SKS KRA, 11027–11131 (namnen ändrade), s. 11081.

46. Kk 1973, SKS KRA, V.V., vol. 12, s. 6.

47. Jukka Kulomaa, *Käpykaartiin? 1941–1944: sotilaskarkuruus Suomen armeijassa jatkosodan aikana*, Helsingfors 1995, s. 136–147.

48. Detta är ganska grova uppskattningar och ämnet kräver fördjupat studium. Ang. desertörernas ålder, se Kulomaa 1995, s. 128f., 284f. Den preliminära informationen om medelåldern på psykiskt skadade ären 1941 och 1944 bygger på Ville Kivimäkis pågående undersökning av psykiatriska militärkliniker och deras patienter under krig.

andel bland frontsoldaterna. Unga, ogifta män visade sig mer uthålliga och offervilliga i såväl offensiv som defensiv krigsföring än deras äldre och gifta kamrater.

Den kvinnoidealiserings som manade till uppoffring kunde i förlängningen också ge upphov till misogyni. Detta uppenbarades exempelvis i det sexuella våld som utövades mot kvinnliga sovjetiska soldater. De finska soldaternas relationer till kvinnor var utsatta för stora påfrestningar och de tycks ha pendlat mellan extrempoler: obetingad dyrkan eller brutal sexualisering – förmodligen i högre grad bland yngre, ogifta soldater.⁴⁹ Bland äldre soldater fanns i gengäld en oupphörlig oro över deras hemmavarande fruars trohet. Dessa bekymmer hade delvis en nationell dimension eftersom ett vida spritt rykte berättade om de finska kvinnornas förtjusning i de tyska soldater som var stationerade i norra Finland.⁵⁰ Frontsoldaterna såg sig som beskyddare av sina kvinnor – kvinnor ansågs rentav *kräva* detta av sina män⁵¹ – och föremålet för uppoffringarna behövde hållas obefläckat för att inte umbärandena skulle riskera att förlora sin mening. I takt med att våldet vid fronten förråades kunde det också spilla över sina bräddar och vändas mot de ”krävande” kvinnorna hemmavid.⁵² I den efterkrigstida brottsvågen ökade antalet våldtäkter markant jämfört med de förkrigstida nivåerna, men till skillnad från de flesta andra brottskategorier, som snart minskade till tidigare nivåer, förblev våldtäktstalen höga.⁵³

Krig och kollektiv anknytning

De tidigare avsnitten har visat hur nationalismen i krigstid samverkade med andra anknytningar och hur denna nya konstruktion stärkte – och stundom hotade – den kollektiva sammanhållningen. Kärleken till fäderneslandet kunde dock även vara en direkt anknytning med sin egen dynamik.

Att döma av de stora finska medierna och av nationella högtider från

49. Kivimäki 2007, s. 25–28.

50. Marianne Junila, *Kotirintaman aseveljeyttä: suomalaisen siviiliväestön ja saksalaisen sotaväen rinnakkainelo Pohjois-Suomessa 1941–1944*, Bibliotheca Historica 61, Helsingfors 2000, s. 146–165; Tiina Kinnunen, *Kiitetyt ja parjatut: lotat sotien jälkeen*, Helsingfors 2006, s. 138f.

51. Goldstein 2004, s. 272–279.

52. Jfr Susan Gubar, ”This is my rifle, this is my gun”: World War II and the Blitz on women”, i Margaret R. Higonnet m.fl. (red.) *Behind the lines: gender and the two World Wars*, New Haven & London 1987, s. 240, 247, 250–252.

53. Jfr Kerttu Tarjamo, ”Kansakunnan tulevaisuutta pelastamassa: viranomaisten keskustelu rikollisuudesta 1940- ja 1950-lukujen Suomessa”, i Petri Karonen & Kerttu Tarjamo (red.) *Kun sota on ohi: so-dista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*, Helsingfors 2006, s. 348f.

krigstiden innebar det andra världskriget en ojämförlig stegring av fosterlandskärleken som var något mer än bara en kortvarig vinterkrigsanda. I den högstämda retoriken framställdes individens begär som förenade i en kollektiv vilja. I en avspegling av europeiska idéströmningar tilltalades nationen ofta som en levande organism som för sin existens var beroende av de enskilda delarna. Nationens idé, som kondenserades i treenigheten hem, kyrka, fädernesland, behövde internaliseras i alla medborgare. Finska medier beskrev krigsansträngningarna som en stark utjämnande kraft mellan skilda samhällsgrupper. De gemensamma ansträngningarna tycktes överbrygga den splittring som uppstått under inbördeskriget 1918.

Krigstidens retorik och propaganda användes självfallet som massmobiliseringsinstrument,⁵⁴ men de skall inte betraktas *enbart* ur detta perspektiv. Propagandan bör hellre ses i ljuset av den världsbild som präglade såväl avsändare som målgrupp, eller samhället som helhet. Propagandamakare använder alltid tydliga dikotomier som reducerar världen till svart-vita motpoler. Samtidigt grundas konstruktionen av fiendebilder liksom av den egna självbilden i ett samhälles historiska erfarenheter och hur de tolkas.⁵⁵ Propagandans innehåll är därför omöjligt att separera från världsbilden i den hegemoniska kulturen.⁵⁶ Krigstida retorik erbjuder en lisa för några av de elementära bekymmer som den krigstida befolkningen ställs inför: rädsla, sorg, framtidsoro. Den idealiserade och tongivande innegruppen är ett stärkande och ofta dominerande objekt som individen kan anknyta till i kristider. Propaganda och krigstidsretorik skapar därför verklighet och kan uppfattas som en faktiskt upplevd erfarenhet av krigsdrabbade individer.

Även om det skall understrykas att kollektiv anknytning – enhetskänsla – endast är kortvariga återspeglings av krigstrance så är detta fenomen väldokumenterat i krigsdrabbade samhällen.⁵⁷ I själva verket kan nationen närapå materialiseras konkret i den enskildas sinne och därigenom förstärka identitetens kollektiva lager, såsom i Tyskland under andra världskriget där jagets öde var uppbundet kring kollektivets.⁵⁸ I Finland kommer detta fenomen till tyd-

54 Under vinterkriget (1939–1940) var censuren relativt oorganiserad. Under fortsättningskriget (1941–1944) var däremot den propaganda som spreds genom media centralt kontrollerad även om systemet lämnade förhållandevis stor frihet åt pressen; se Heikki Luostarinen, *Perivihollinen: Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941–44: tausta ja sisältö*, Tammerfors 1986, s. 51.

55. Jfr Jeffrey C. Alexander m.fl., *Cultural trauma and collective identity*, Berkeley & London 2004.

56. Luostarinen 1986, s. 52, 388–403.

57. Chris Hedges, *War is a force that gives us meaning*, New York 2002, s. 37f., 44f., 59.

58. Jfr Norbert Elias, *Studien über die Deutschen: Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1989/1994, s. 196–204, 456–464.

ligt uttryck i en konservativ dagstidningsledare från vinterkrigets inledning:

Det lilla *jaget* försvinner och i dess ställe träder *vi*. Varje droppe blod som blöder ner i marken är vårt blod, varje barns tår är vårt barns tår, varje handling syftar på hela vår familj, Finlands folk.⁵⁹

Förlusten av individuella begränsningar, av självet, till den stora innegruppen, nationen, i krigstid skall ses som en överlevnadsstrategi. Den uppfattade kraften hos nationens anonyma medlemmar injiceras i individernas sinnen. Detta kan vara en upplyftande erfarenhet: att offra sig själv för kollektivets fromma avlägsnar moraliskt ansvar från den enskilde. I Finland ökade emellertid individens ansvar både för sig själv och för den egna familjen. Vardagsysslor och den dagliga kampen för överlevnad liksom oro och osäkerhet inför framtiden lämnade inget utrymme för grubblande över moral eller världsalltet. De stora frågorna avgjordes i hög grad kollektivt.

Upprätthållandet av krigsivern kräver ett rättfärdigande av den gemensamma saken, vilket i sin tur kräver ett yttre hot – verkligt eller inbillat. I orostider är det lättare att dela in omvärlden i tydliga motparter som representerar det allmängiltigt och oföränderligt onda eller goda.⁶⁰ Innehållet i den konservativa pressen från fortsättningskrigets dagar speglar hur pliktkänslan präglade skribenternas världsbild,⁶¹ och därigenom illustrerar pressen ofta ett genuint engagemang för nationens öde, den egna gruppen inom den och skribentens egen ställning i gruppen. Känslomässigt laddade metaforer, med uttryck som *jordskred*, *horderna från öster* eller *odjuret* som slås tillbaka av Guds utvalda folk, förmedlade därför kanske en genuin rädsla för det egna moraliska universumets undergång som gick djupare än vad som antyds av de propagandistiska valörerna.⁶²

På ett kollektivt plan kan krig paradoxalt nog skapa en känsla av mening, om än bara tillfälligt. Osäkerhet, ibland gränsande till kaos, kan uppmuntra

59. *Uusi Aura* 3/12 1939.

60. För en teoretisk diskussion om *splitting* och *idealisation* i objektrelationsteoris efterföljd, se C. Fred Alford, *Melanie Klein and critical social theory: an account of politics, art, and reason based on her psychoanalytic theory*, New Haven & London 1989, s. 29–37, 65–69, 73f., 80–83; Charles Ashbach & Victor L. Schermer, *Object relations, the self, and the group: a conceptual paradigm*, London & New York 1994, s. 69–71, 92–98.

61. Luostarinen 1986, s. 51f.

62. Jfr Janne Helin, *Maa vahva, Jumala väkevä: pyhä talvisota ja Kotimaa-lehden myytit 1939–1941*, opubl. pro gradu-avhandling, Helsingfors universitet 2006, s. 72–86. Om det nationella territoriets helighet, nationens förflutna och öde, se Anthony D. Smith, *Chosen peoples: sacred sources of national identity*, Oxford 2003, s. 31, 42, 131–165.

till organiserat samarbete. Det är inget mystiskt med detta förhållande: styrkan i de sociala nätverken blir avgörande för människors överlevnadsförmåga då de ställs inför oväntade vardagsproblem. De dagliga rutinerna och den ömsesidiga biståndet mitt under svåra och nervpressande förhållanden kunde skapa en känsla av kontinuitet som närapå uppvägrade de destruktiva och brutaliserande sidorna av kriget. Trots materiell nöd kände sig många finländare exempelvis förpliktigade att bidra med nödhjälp åt befolkningen i det ockuperade Östkarelen under fortsättningskriget.⁶³ Följandes det italienska exemplet från 1930-talet bytte mer än 100 000 personer ut sina vigselringar av guld mot sådana av järn till stöd för krigsansträngningarna.⁶⁴

Utöver den ömsesidiga hjälpen finns det ofta ytterligare en dimension på det kollektiva meningsskapandet i krigstid. Åtminstone inledningsvis kan inte minst vardagslivet få en upphöjd mening genom att foga individen till en kollektiv helhet.⁶⁵ Upplevda – och konstruerade – externa hot enar kollektivet genom att stärka de sociokulturella banden mellan samhällets medlemmar – ofta på ett klassöverskridande vis. Medborgarna upplevs konkret som allierade som delar gemensamma symboler, myter, vanor, uppföranden och rentav kläder. Ibland förvandlas små kulturella skillnader mellan krigande folk eller grupper till stora mentala gränser. Obehagliga delar av självbilden kontrolleras eller neutraliseras genom uppmålade fiendebilder.⁶⁶ Men krig bryter snabbt ned sina egna illusioner: krig förenar människor men separerar dem också, och i slutändan utlämnas de åt sig själva för att överleva. På samma sätt som den inledande offerviljan enar kollektivet bryter det alltid närvarande våldet för eller senare ned gruppsolidariteten.

Det kollektiva meningsskapandet har sin naturliga hemvist på hemmafronten. I skyttegravarna framstår fäderneslandet sällan som det primära objektet för anknytning. Intressant nog blev den finska flaggan en viktig enande symbol för olika klasser på hemmafronten. De socialister som stupat 1918 eller som

63. Sari Näre & Tuomas Tepora, "Suur-Suomen lapset Itä-Karjalassa", i Sari Näre m.fl. (red.) *Sodassa koettua*, 1: *Haavoitettu lapsuus*, Helsingfors 2007, s. 178.

64. Det har hävdats att denna tradition kan spåras så långt tillbaka som till tysk praxis under Napoleonkrigen; Veli-Matti Syrjö, "Kultasormuksen tarina", i Jari Leskinen & Antti Juutilainen (red.) *Talvisodan pikkujättiläinen*, Helsingfors 1999, s. 714–717; Petra Terhoeven, "Nicht spenden, opfern! Spendenkampagnen im nationalsozialistischen Deutschland und im faschistischen Italien als Disziplinierungs- und Integrationsinstrument", i Armin Nolzen & Sven Reichardt (red.) *Faschismus in Deutschland und Italien: Studien zu Transfer und Vergleich*, Göttingen 2005.

65. Jfr Hedges 2002, s. 37.

66. Vamik D. Volkan, *The need to have enemies and allies: from clinical practice to international relationships*, Northvale, NJ, 1988, s. 99–110.

dukat under i inbördeskrigets efterdyningar erhöll sina första hyllningar från statligt håll och under nationens flagga efter vinterkriget. Vid samma tid hyllade den socialdemokratiska pressen denna ädla och förment enande nationalsymbol. Detta var något mer än bara ett försök att involvera arbetarklassen i krigsansträngningarna, något som även eliten åsyftade. Det var också något mer än ett försök av underklassen att stärka sin sociala ställning. Från båda håll innebar dessa åtbörder i själva verket en total omorganisering av hela symbolvärlden. Kollektiva uttryck för anknytning och pliktuppfyllelse centrerades kring nationens flagga, som blev en symbol för gemensamma upppoffringar. Arbetarfanor, som hade förbjudits under 1930-talet, accepterades återigen under perioden mellan vinterkriget och fortsättningskriget. De uppfattades inte längre som ett hot mot nationens enhet.⁶⁷ Nationsuppfattningen förnyades på ett abstrakt plan, vilket illustreras av en proklamation från en socialdemokratisk midsommarfest 1940:

Efter händelserna förra vintern har rikets flagga uppnått sin rätta plats i våra sinnen. Den är för oss en symbol för vårt självständiga, fria rike och mången socialistisk och klassmedveten arbetare som stupat för sitt fädernesland sänktes ned i hembygdens kyrkogård insvept i den.⁶⁸

Vid fronten, å andra sidan, var kollektiva symboler som flaggan helt betydelslösa. Soldaterna höll fast vid mer personliga lyckoamuletter såsom brev från anhöriga eller biblar som bars i bröstfickan. Många soldater trodde att dessa fetischer beskyddade dem.⁶⁹ Förbindelsen till hemmet och religionen var viktigare än den till fäderneslandet, även om högstämd patriotisk retorik stundom blandade sig med hågkomsterna och återskapade nationen hos berättarna:

Vid gränsen flyger mördande kulor, som ofta genomborrar ett varmt hjärta och får livets vätska att rinna ut på Finlands vita drivor. Där offerar en ung soldat sitt liv för fäderneslandet och för dem, som var så kära för honom.

67. Tuomas Tepora, "Elää ja kuolla lipun puolesta: Suomen lippu uhrisymbolina ensimmäisessä tasavallassa", i Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (red.) *Ihminen sodassa: suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*, Helsingfors 2006, s. 106; Tuomas Tepora, "Redirecting Violence: the Finnish flag as a sacrificial symbol, 1917–1945", *Studies in ethnicity and nationalism* 7:3, 2007b, s. 153–170. För en teoretisk diskussion om kollektiva symbolers betydelse i gruppformering, se Ashbach & Schermer 1994, s. 218–221.

68. *Suomen Sosialidemokraatti* 26/6 1940.

69. Vi tackar Jari Lindholm för informationen om de finska soldaternas trosföreställningar vid fronten.

Sin hand har han pressat mot bröstet, där i fickan finns en bild av en ung flicka med blonda lockar. Den flickan var kärast av allt för honom. [...] Men nu bar han med sig bilden som en maskot, eller som en amulett som skulle bringa lycka.⁷⁰

Bindningen till olika typer av amuletter förenade de finska och de ryska soldaterna. Även Röda arméns soldater fann tröst i personliga ting: den officiellt bannlysta religionen var närvarande i form av personliga krucifix, fotografier av nära och kära eller en poetisk vers kunde skydda innehavarna.⁷¹

I Émile Durkheims efterföljd har nationalism beskrivits som ett immanent tankesystem vars främsta föremål för dyrkan är nationen själv.⁷² Under krigstid radikaliseras denna mekanism genom att en sorts inkommunikativ narcissism adderas till den upplevda kollektiva anknytningen. Nationen är tvungen att anknyta varje stämning och känsla till sig själv. Den disciplinerar privata behov och önskningsar i avsikt att bevara kollektivets renhet. Ett talande exempel på detta är det statliga påbud som förbjöd dans i krigets Finland. Dans, både privat och offentligt, ansågs kränkande mot krigets offer och den sensualism som uttrycktes genom dansen hotade att underminera de kollektiva ansträngningarna. Ungdomen respekterade ändå inte detta förbud utan ordnade danstillställningar i hemlighet och bortom myndigheternas vakande ögon. I krigets Finland skärptes samhällets normsystem och individens handlingsutrymme kringskars. Avvikande röster tystades. När självkontroll ersätts av kollektiv kontroll begränsas det inte bara individens moraliska ansvar utan även hennes möjligheter att förhålla sig till verkligheten⁷³ Det är talande att de båda centrala hjältetyperna i krigets Finland var blygsamma (och unga) pliktuppfyllande soldater och självupppoffrande mödrar.⁷⁴

Krigstidens kollektiva anknytning kan beskrivas som egenkärlek fångad i en självskapad bild av den egna överlägsenheten. Motpolen till gruppens egenkärlek är, naturligt nog, det hat som riktas mot motståndaren. Krig skapar och återskapar fiendebildens annorlundahet, eller den formativa Andra. Det omorganiserar kollektiva känslor. Majoriteten agerar genom att projicera hat och

70. Kk 1973, SKS KRA, A.N., vol. 7, s. 118f. (cit. fr. en krigstida dagbok till minnet av en fallen stridskamrat, förf. kring nyåret 1939–1940).

71. Catherine Merridale, *Ivan's war: the Red Army 1939–45*, London 2005, s. 168. För spiritistiska föreställningar bland europeiska soldater under första världskriget, se Winter 1995, s. 65–69.

72. Anthony D. Smith, *National identity*, London 1991, s. 77f.; jfr Émile Durkheim, *Formes élémentaires de la vie religieuse: le système totémique en Australie*, Paris 1912.

73. Alford 1989, s. 57–103; Siltala 2006, s. 55–58.

74. Kempainen 2006, s. 163f., 225f., 233–243.

fiendskap utåt, mot fienden, och banar därmed väg för de horisontella anknytningar som är inbäddade i nationstanken.⁷⁵ Det är noterbart att erfarenheterna från andra världskriget verkligen ledde till att förbindelser mellan grupper som tidigare stått mot varandra i det finska samhället omgestaltades, åtminstone på ett symboliskt plan. Kriget var en tröskelerfarenhet: framtiden var och förblev osäker, både för individer och för grupper. Alla samhällsmedlemmar hade varit med om denna omvälvande erfarenhet. Denna erfarenhet födde också myten om den klassöverskridande sammanhållningen under vinterkriget. Denna gemenskap var, som beskrivits ovan, ett verkligt om än övergående fenomen, men den hade också en mytisk sida som gjorde den än mer verkansfull. Vinterkriget innebar nämligen ett hävande av inbördeskriget. Den solidaritet som grundlades kom omedelbart att framstå som ett samhällsligt ideal. Även om det var en snabbt övergående erfarenhet kom den att bli en förutsättning för den självständiga och sanna nationen.⁷⁶ I kontrast till detta innebar fortsättningskriget att statens kontroll av medborgarna skärptes. Befolkningen behövde övertalas att stötta ockupationen av Östskarelen. Mot slutet av kriget bredde krigströttheten ut sig och vinterkrigets defensiva prägel började redan att betraktas genom nostalgiska glasögon.

*Efterkrigstiden: dansmani, militärkyrkogårdar
och de förlorande anknytningarnas trauma*

Det typ av krigstida trancetillstånd som beskrivits i föregående avsnitt leder vanligen så småningom till konflikter mellan anknytningsobjekten – mellan fäderneslandet och familjen och mellan den idealiserade fosterlandskärleken och den rena överlevnadsinstinkten. I själva verket var alla dessa kontrasterande element närvarande i Finland under hela krigstiden. "Kärleken" fann sin kanske mest avskalade form i det moraliska förfall och den sexuella promiskuitet som karakteriserade krigets tröskeltillstånd. Osäkerheten inför framtiden liksom närheten till döden skapade en stark anknytning till livet självt, ett slags objektslöst begär som enkelt förbyttes i våld. Wolfgang Schivelbusch har noterat utbrott av köttslig hedonism i "Kultur der Niederlage". Under den tid nationen varit i krig har det krävts att personliga behov och begär hållits tillbaka och när denna kontroll kollapsar slår det under efterkrigstiden över i en våg av sensuell vitalitet, eroticism och dansmani.⁷⁷ I Japan, för att nämna

75. Jfr Carolyn Marvin & David W. Ingle, *Blood sacrifice and the nation: totem rituals and the American flag*, Cambridge 1999; Anderson 1991.

76. Tepora 2007a, s. 291.

bara ett exempel, kulminerade den efterkrigstida eskapismen sålunda i konstnärligt bekräftande av den erotiserade och köttsliga kropp som utgjorde en form av antites till statskroppens självspåkande ideal.⁷⁸

Även i Finland var det många som sköt de plågsamma krigsminnena åt sidan och på olika sätt försökte kompensera för en förlorad ungdom. I romanen *Juurettomat* ("De rotlösa", 1946) beskrev författaren och krigsveteranen Unto Ahokivi sin avdankade huvudpersons backanaliska erfarenheter i efterkrigstidens Helsingfors:

Festyra, febrigt rännande, flykt undan tankarna, kvinnor, kvinnor [...] som led av samma sjukliga depression och upphetsning, flykt och sökande som han. De hade alla upplevt ett febrigt begär efter upplevelser, och samtidigt varit likgiltiga och kyligt förnuftiga galningar, som inte tänkte på morgondagen [...] Den där första fredsvintern kände han att folket blivit besatt av en girig och febrig vilja att få tillbaka de förlorade åren.⁷⁹

Något som emellertid skilde Finland från andra besegrade länder var den politiska kontinuiteten före, under och efter kriget. Trots en feberliknande livslust och en uppluckrad sexualmoral skedde ingen egentlig omkastning av de krigstida värderingarna och statsmaktens kontroll över medborgarna släppte aldrig helt. Såsom Marja Tuominen visat kom den efterkrigstida reaktionen med emancipation och köttslig hedonism att dröja till 1960- och 1970-talens ungdomsrevolter, då barnen till krigstidsgenerationen distanserade sig från föräldrarnas blinda självförnekelse och ifrågasatte deras hegemoni.⁸⁰

Det idealiska offret måste vara frivilligt och gagnande. Särskilt samhällen som upplevt nederlag måste kämpa för att skänka mening åt den förlorade kampen. I Finland ifrågasattes inte värdet av umbärandena öppet förrän på 1960-talet. Det kanske mest anmärkningsvärda är att de finska krigsansträngningarna ledde till den första omtolkningen av den besegrade röda sidans offer under inbördeskriget. Dessa offer, som tidigare setts som meningslösa i

77. Wolfgang Schivelbusch, *Die Kultur der Niederlage: der amerikanische Süden 1865 – Frankreich 1871 – Deutschland 1918*, Frankfurt am Main 2003, s. 319–327.

78. John W. Dower, *Embracing defeat: Japan in the wake of World War II*, New York & London 1999, s. 148–167.

79. Unto Ahokivi, *Juurettomat*, Borgå & Helsingfors 1946, s. 46f.

80. Marja Tuominen, *"Me kaikki ollaan sotilaitten lapsia": sukupolvihegemonian kriisi 1960-luvun suomalaisessa kulttuurissa*, Helsingfors 1991; jfr Dagmar Herzog, *Sex after fascism: memory and morality in twentieth-century Germany*, Princeton, NJ, 2005.

ett nationellt perspektiv, anslöts nu till den officiella berättelsen om nationalstaten.⁸¹

Beredvilligheten att dö för fäderneslandet har förklarats psykologiskt genom att nationen liknats vid en primärgrupp. I kristider klarar eliten att locka fram en kollektiv folklig hängivenhet som efterhärmar den altruism som normalt reserveras åt familjemedlemmar. Nationalismens styrka ligger i dess förmåga att jämställa familjen och nationen.⁸²

Denna rätt enkla förklaring sätter fokus på konflikten mellan familjen och nationen. Den idealistiska nationstanken förutsätter nämligen att det horisontella brödra- och systerskapet och den totala hängivenheten till nationens krav är ömsesidigt beroende, när så krävs. Denna tveksamma tolkning kan bedömas mot fonden av krigsansträngningar. Den psykoanalytiskt kunnige forskaren Richard Koenigsberg har beskrivit soldatens död som kollektivets livskraft. I slutändan värderas offret som ett mål i sig och individens frivilliga offer blir ett bevis på nationens livskraft. De enskilda individernas död blir till martyrskap som göder statskroppen.⁸³ Detta lämnar litet utrymme för individen att själv överväga fördelarna med att offra sig för nationen. I ett modernt nationalistiskt sammanhang riskerar det idealistiska och altruistiska *pro patria mori*-offret att förvandlas till en självuppfyllande dödshyllning, vilket inte minst nationalsocialismen är ett utmärkt exempel på.⁸⁴ Det är kanske mer fruktbart att bedöma betydelsen av krigsoffer på en glidande skala mellan dessa båda poler – som uppoffring för nära och kära eller som offer åt ett destruktivt kollektiv?

Enligt ordningen vid de finska militära begravningarna – ”hjaltebegravningarna” – skulle den enskilda sorgen underordnas den kollektiva sorgen. De fallna hjältarna framställdes som hela nationens offer, och krigsansträngningarna beskrevs ofta med kristen symbolik. Den högstämda retoriken skänkte tröst och mening åt de anhöriga, men de kände samtidigt behov av att kunna

81. Även om det andra världskriget omformade minnet av inbördeskriget var det inte förrän under 1960-talet som den vita sidans tolkning av händelserna utmanades i de dominerande medierna; Ulla-Maija Peltonen, *Muistin paikat: vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta*, Helsingfors 2003; Tepora 2007b.

82. Paul C. Stern, "Why do people sacrifice for their nations?", *Political psychology* 16:2, 1995, s. 217–235.

83. Se t.ex. Richard Koenigsberg, *Dying for one's country: war as sacrifice*, New York 1996, och dens., *As the soldier dies, so does the nation come alive: the sacrificial meaning of warfare*, 2004, <http://home.earthlink.net/~libraryofsocialscience/as_the_soldier.htm>, 20/9 2007; Siltala 2006, s. 52.

84. Jfr Ulrike Brunotte, "Martyrium, Vaterland und der Kult der toten Krieger: Männlichkeit und Soteriologie im Krieg", *Transit: europäische Revue* 33, 2007, nätversion: <<http://www.eurozine.com/articles/2007-08-21-brunotte-de.html>>, 20/9 2007.

uttrycka sina privata känslor liksom av att beskriva de fallna kÄras personligheter i dödsrunor och, om möjligt, vid begravningarna.⁸⁵ Minnet av de stupade soldaterna slets alltså mellan olika krav från familjen och nationen.

Efter första världskriget hemfördes kvarlevorna, ibland i hemlighet, efter många stupade soldater från Europas krigs kyrkogårdar, vilket avslöjade en konflikt om rätten till de stupades minne.⁸⁶ Att återfå kropparna efter nära och kÄra var en viktig del i sorgearbetet och nationella minneshögtider över de "stupade hjÄlterna" var inte tillräckligt för att lindra den personliga sorgen.⁸⁷ Under andra världskriget var den finska militÄrens för tiden ovanliga sed att återbringa alla stupade för begravning i deras hemförsamlingar en intressant förlikning mellan nationens intresse och familjens behov. Därigenom uppstod – och finns Ännu – en militär begravningsplats i varje kommun.⁸⁸ På sÅ sätt kan det finska samhället verkligen betraktas som en "primärgrupp" inbÄddad i sig sjÄlv.

Avslutning

Vi har argumenterat för att varken primärgruppsteori eller nationalistisk ideologi räcker för att förklara soldaters beredvillighet att slåss. Båda faktorerna är viktiga, men de finska soldaterna handlade inte enbart som marionetter under gruppsykologisk påverkan eller som indoktrinerade slavar under elitens nationalistiska propaganda. Tveklöst var det många soldater som stannade vid fronten i brist på alternativ. Likväl duger inte statliga och militära tvångsmekanismer som förklaring till varför den absoluta lejonparten av soldaterna fortsatte att slåss Även då desertering och kapitulation blivit reella alternativ och då deras primärgrupper redan skingrats. Tvångsanvändningen hade dessutom sina begrÄnsningar, särskilt i en demokrati. I slutändan behövede soldaternas offer vara frivilliga – i annat fall hade den nation eller stat som krävde detta offer inte förtjänat det.

Soldater dödade och dödades för de värden som var de mest meningsfulla i deras liv. Oftast var det mest meningsfulla också det dyrbaraste. Det var de anknytningar som utgjorde samhällets sociala väv: moderskÄrlek, syskonband, sensuella relationer mellan män och kvinnor, önskan att uppgå i ett större

85. Kemppainen 2006, s. 113–142, 248.

86. Winter 1995, s. 22; se Även Michael Sledge, *Soldier dead: how we recover, identify, bury, and honor our military fallen*, New York 2005, s. 134–179.

87. George L. Mosse, *Fallen soldiers: reshaping the memory of the World Wars*, New York & Oxford 1990, s. 152–155.

88. Kemppainen 2006, s. 73–78, 81f., 249.

beskyddande kollektiv. I bästa fall kunde den av religiös civism genomsyrade nationalstaten uppamma altruism och medkännande omsorg för medborgarna. Den kunde skänka kontext åt enskilda levnadslopp som gav känsla och mening. Det var inte bara de konkreta relationerna till stridskamrater, familj och hembygd som betydde något; med idealiseringen av kvinnan, kamratskapet och fosterlandet skapades någonting större än det egna livet. Allt som var gott och värt att dö för härbergrades i dessa anknytningsobjekt.

Denna typ av emotionell dynamik i krig är alltid fallspecifik, vilket man måste ta hänsyn till vid analyser och jämförelser. Kännetecknande för det finska fallet under andra världskriget var exempelvis det starka kristna inslaget i upplevelsen av kamratskapet vid fronten som ett brödraskap som förädlades av lidandet. Glorifieringen av moderskapet i samband krigsmännens uppoffringar var sannolikt mer framträdande i Finland än i många andra krigförande länder. Entusiasmen inför att "förenas under samma fana" kan endast förstås mot bakgrund av det finska inbördeskriget. Krigsåren 1939–1945 gav möjlighet att läka sår från 1918. De politiska och militära uppgörelserna 1944–1945 kom också att prägla det finska politiska stämningläget och de anknytningar som hade skänkt mening åt krigsinsatserna behöll mycket av sitt patriotiska värde och levde vidare in i efterkrigstiden.

De positiva känslorna i krig är omöjliga att separera från de destruktiva. De inte bara samexisterar utan de befruktas även varandra. Patriotism uppblandad med ett verkligt eller inbillat hot mot ens nära och kära ledde till att alla negativa känslor och föreställningar projicerades på fienden. Den krigförande nationalstaten tenderade att expropriera alla anknytningar för sina egna syften. Kärlek kunde främja våld och hat, och andra anknytningar – inklusive överlevnadsinstinkten – tvingades vika för en allt uppslukande och krävande patriotism. På en militärkyrkogård i Pälkäne, en liten kommun i södra Finland, finns följande inskription över de stupade:

För fäderneslandet / 1939–1940, 1941–1944 / De älskade inte sina liv / ens för att vika undan döden

Det är smärtsamt att få en sådan överförd anknytning – upplevd genom våld, förluster och lidande – ifrågasatt och den tenderar därför att överföras på följande generationer. Den kan ses som ett försök att skänka en bestående kollektiv mening åt de personliga anknytningar som slitits itu av kriget. Många gånger var upplevelsen av våld och förlust emellertid alltför smärtsam för att kunna dämpas så enkelt. I viss mån uppstår krigstrauma i den bris-

tande överensstämelsen mellan skakande personliga upplevelser och den sociala ordning som upplevs genom språket och som syftar till att skänka mening åt erfarenheterna. I denna inkongruens kan det kollektiva meningskapandet undertrycka och rentav utplåna de avvikare som berättar om personliga trauman. Sådana röster hotar den sociala ordningen.⁸⁹ När vi talar om krig som ett ”meningslöst slaktande” eller som ”osjälvvisk uppoffring” är vi fångade i ett nät av långverkande känslomässiga bindningar som ännu i dag formar många identitet.⁹⁰

For war and love: collective attachment and love as (dis)integrating factors in Finland during the Second World War

The article examines personal and collective bonds of attachment in war by using the Finnish experience in the Second World War to bring together various theoretical viewpoints stretching from nationalism research to gender studies and from the history of emotions to psychoanalytically oriented approaches. The aim is to understand the central and often perverted role of love both in the endurance of and the motivation for wartime violence. Three interwoven aspects are studied: emotional bonds between soldiers, male-female relations in war, and collective, national bonds of attachment as a source of sacrifice and motivation. Contradictions and fragilities of emotional commitment in war and some of its post-war consequences in Finland are also discussed.

Neither primary group theory nor nationalist ideology as such can explain the soldier's willingness to fight. Soldiers killed and were killed voluntarily for the sake of what they considered most meaningful and dear in their lives. These bonds of attachment formed the social fabric of the society at war. Positive emotions in war are inseparable from destructive ones. Love could promote violence and hatred, and other attachments had to give way to an all-demanding patriotism.

Keywords: attachment, comradeship, emotions, Finland, love, military history (modern), nationalism, Second World War, war

89. Jenny Edkins, *Trauma and the memory of politics*, Cambridge 2003, s. 1–19; Chris R. Brewin, *Posttraumatic stress disorder: malady or myth?*, New Haven & London, s. 18–20, 72, 83.

90. Jfr Jay Winter, *Remembering war: the Great War between memory and history in the twentieth century*, New Haven & London 2006, s. 214.